

СОМОНИЙЛАР ДАВРИДА ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2022.54.49.023>

Жураев Бобомурод Тожиевич,

ўқитувчи, Бухоро давлат университети,

<https://orcid.org/0000-0002-9143-8010>

Аннотация: мақолада Сомонийлар даврида таълим ва тарбиянинг мазмуни, шакл ва усуллари мавжуд илмий-тарихий манбалар асосида ўрганилган. Шунингдек, бу даврда ўргатилган илмлар (илми хат, илми иншо, илми сарф, илми иштиқоқ, илми лугат, илми баён, илми бадеи, илми наҳв, илми аруз, илми қофия, илми нақд)нинг моҳияти таҳлил этилган. Мазкур илмларни ўрганишга керак бўладиган сифат ва кўникмалар кўрсатилган.

Калит сўзлар: Сомонийлар даври, адабиёт, илм, Рўдакий, Ибн Сино, наср, назм, фалсафа.

ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ В СОМОНИЙСКИЙ ПЕРИОД

Жураев Бобомурод Тожиевич,

преподаватель Бухарский государственный университет

Аннотация: В статье исследуются содержание, формы и методы образования и воспитания в саманидский период на основе имеющихся научно-исторических источников. Также анализируется сущность наук (илми хат, илми иншо, илми сарф, илми иштикок, илми лугат, илми баён, илми бадей, илми нахв, илми аруз, илми кофия, илми нақд) преподаваемых в этот период. Указаны качества и навыки, необходимые для изучения этих наук.

Ключевые слова: саманидский период, литература, наука, Рудаки, Ибн Сино, проза, поэзия, философия.

FEATURES OF EDUCATION AND UPBRINGING IN THE SOMONI PERIOD

Juraev Bobomurod Tojievich,

teacher, Bukhara State University

Abstract: The article examines the content, forms and methods of education and upbringing in the Samanid period on the basis of available scientific and historical sources. The essence of the sciences (ilmi hat, ilmi insho, ilmi sarf, ilmi ishtikok, ilmi lugat, ilmi bayon, ilmi badey, ilmi nahv, ilmi aruz, ilmi kofiya, ilmi nakd) taught during this period is also analyzed. The qualities and skills necessary for the study of these sciences are indicated.

Key words: Samanid period, literature, science, Rudaki, Ibn Sino, prose, poetry, philosophy.

Кириш. Миллий педагогикамизнинг ривожланиш тарихи Сомонийлар даврининг фан ва педагогик фикрлар тараққиёти билан чамбарчас боғлиқ. Мазкур давр ғоялари жаҳон миқёсида шуҳрат қозонган Рўдакий, Ибн Сино, Форобий, Беруний, Хоразмий каби буюк мутафаккир ва олимларнинг асарлари билан ифодаланади. Адабиёт ҳамиша халқнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётининг кўзгуси бўлиб келган. Айнан адабий асарларда таълим, тарбия, маданият ва одоб-ахлоқ ҳақидаги қимматли ва идеал фикрларни учратишимиз мумкин. Сомонийлар даврининг буюк аллома ва мутафаккирлари дунёвий асарлар яратиб, ёш авлодни тарбиялаш муаммосини эътибор марказида қолдирадilar.

Методлар. Сомонийлар даврида илм-фан тараққиёти билан ҳамоҳанг равишда

адабиёт соҳаси ҳам тараққий эта бошлади. Бу даврда таълим олувчилар бир қатор илм (фан)ларни ўзлаштиришлари лозим эди. Адабиёт фанлари бошланғич таълимнинг асоси, наср ва назми ўрганиш воситаси сифатида талқин этилган:

- илми хат (ёзув) ёзув ва имло қоидаларини (ҳарфдан матнғача) ўргатишни қамраб олади.

- илми иншо (ижод) ўзлаштирган билим (маъно)ни сўз орқали ифодалашни ўргатади. Ушбу адабий атама ўқувчилар сўз маъносини ифодалаш усулларини аниқлаш учун фойдаланадиган нарсаларни англатади.

- илми сарф (морфология) ҳозирги замон морфология, сўз (нутқ)ни билиш ҳақида, яъни турли маъноларни англатадиган ибораларнинг турларини ўргатадиган илмдир. Мазкур фан асосан араб тили грамматикаси асосида ўрганилган.

- илми иштиқоқ (сўз яшаш) — сўз яшашга асосланган таълимот. Иштиқоқ (сўз яшалиши) сўзларнинг этимологияси, бир маънони ифодалашда ўзакларнинг мос келиши ёки икки сўзнинг мос келиши билан сўзларнинг яшалиши, бирикмалар ҳақида баҳс юритади. Иштиқоқнинг учта тури сағир (кичик), кабир (катта) ва акбар (энг катта) бўлган.

- илми луғат - сўзларнинг турли вазиятлардаги асосий маъноси, сўзларнинг келиб чиқиши, сўз маъносини ойдинлаштириш, уларнинг турли муносабатларини ўрганади.

- илми баён - бу фикр, қараш ва мақсадларни турли йўллар билан етказиладиган фан. Бу фаннинг асосий тушунчалари ташбеҳ (ўхшатиш), мажоз ва киноядир. Бу фан илми баде (бадий нутқ илми) билан ўамооханг ўрганилар эди ва бадий нутқ санъати деб номланар эди.

- илми маъоний (сўз маъноси) сўзларни қўлланиш ўрнига кўра гуруҳлаш ҳақида баҳс юритади. Бу фан масдар (фёълнинг ноаниқ шакли)нинг фёъл билан муносабати, фёълнинг қўлланиш ўрни ва айрим синтактик масалаларни ўргатишга қаратилган.

- илми бадеи (бадий нутқ илми) ёрдамида бадий нутқ санъати ўрганилади, у икки гуруҳга бўлинади:

- а) сўзларнинг маъно боғланишлари ҳақида баҳс юритувчи маънавий бадий санъат;

- б) сўзларнинг ўзаро муносабати, такрор, товуш, талаффуздаги фарқ ва ҳоказолардан келиб чиқадиган тил санъати.

- илми нахв (синтаксис) сўзнинг ёзма ва оғзаки нутқдаги вазифалари ва ўринларини, сўзларнинг гаптаги боғланишларини кўриб чиқади.

- илми аруз шеър санъатининг қонун-қоидалари, таркибий қисмлари, аруз баҳрлари ва аруз доираларини ўрганади.

- илми қофия (қофия фани) шеър сатрининг охирги бўғинлари қофиясининг мос келишини изоҳлайди, уларнинг мос келиши ва фарқини аниқлайди.

- илми нақд (танқид илми). Бу фан наср ва назм танқидига ишора қилади ва наср танқиди ва назм танқидига бўлинади.

Шундай қилиб, бу фанларни ўрганиш орқали ўқувчилар наср ва шеърятга оид зарур билимларга эга бўладилар. Ушбу фанларнинг ҳар бири ҳақида китоблар ёзилди ва қизиққан талабалар уларни ўқитувчилар ва мураббийлар билан бирга ўзлаштириб олишлари мумкин эди. Бизнинг фикримизча таълимни шу шаклда ташкил этиш ҳозирги даврдаги интеграциялашган таълимнинг ибтидоси ҳисобланади.

Ўқувчилар юқорида кўрсатилган барча фанларни 7 ёшдан 10 ёшгача ўзлаштирган ва буни биринчи фанлар деб аталган ёки ҳозирги замон тили билан айтадиган бўлсак, мазкур ёшда ўқувчиларга бошланғич таълим берилган. Мазкур давр олимлари нуқтаи назаридан ўқувчиларда юқоридаги илмларни ўрганиш учун бир қанча сифат ва кўникмалар бўлиши шарт деб айтган. Бунинг учун шахсда:

Биринчидан, туғма ақл керак ва у беш қисмдан иборат бўлади:

Иқтидор (истеъдод).

Тасаввур.
Хотира.
Ҳиссиёт.
Қизиқиш.

Иккинчидан, назму наср қонуниятлари ва усулларини, тақдим этиш маҳоратини билиш зарур.

Учинчидан, устозларнинг бу соҳадаги ишларини билиш, уларни тинимсиз ўрганиш ва уларга амал қилиш лозим.

Тўртинчидан, шоирлар ва қадимги адабиёт ва маданият намояндаларининг ўзига хос ижод йўли ва услубини билиш зарур.

Зайниддин Маҳмуд Восифий (1485-1551/56) “Бадоеъ-ул-вақоеъ” асарида Ибн Сино ва унинг истеъдодига бағишланган бўлимида бу фанларни ўрганиш тизимини белгилаб берган. Ўқитувчи ўқувчини ҳарфлар ва уларнинг хилма-хил шакллари билан таништирганда, унга 28 ҳарфнинг барчасини, уларнинг сифат ва хусусиятларини ўргатганида, талаба энди таълимга муҳтож бўлмай қолди ва 1 йил ичида етти ўқишда улуғ Яратганнинг сўзларини ўзлаштириб олди [9, 297].

Шубҳасиз, Зайниддин Маҳмуд Восифий Ибн Сино даврининг таълим усулларини етарлича билмамаганлиги таббий ҳол. У мусулмон мамлакатлари таълим ва тарбияга доир умумий фикрни билдиради. Бу фикр, гарчи Сомонийлар давридаги таълим усулларига тўлиқ мос келмаса ҳам, мазкур давр таълим ва тарбия тизимининг ўзаро алоқадорлигидан далолат беради. Масалан, ўқувчилар ҳарфларни ўрганиб, Қуръонни ўқий оладилар. Бу Рудакийнинг назм илмларни ўрганиб, Қуръонни ёд олгани ҳақидаги маълумотларга тўла мос келади.

Зайниддин Маҳмуд Восифийнинг ёзишича, шундан сўнг Ибн Сино сарф илмини (морфологияни) ўрганишга киришган: “Шундан кейин у бор кучини сарфу наҳв ва бошқа фанларни ўрганишга сарфлади” [9, 298].

Бундан ташқари Ибн Сино “ўз кучини маъоний (сўз маъноси) ва тақдимот илмини ўрганишга йўналтирди, нотиклик қонуниятларини ва услуб камолотини тўлиқ англаб, ўз илдиларига етди”. Машғулотнинг бу босқичида баён этиш услуби такомиллаштирилиб, унинг асосини Зайниддин Маҳмуд Восифий Ибн Сино услубида кўрган: “Унинг фасоҳат даражаси ва услуб мукамаллик даражаси шу даражага етдики, у сўз билан гапирмас эди.” [9, 297].

Илмларнинг иккинчи гуруҳига ишонтириш (мақулот) илми ёки ақлий илмлар қиради, улар ёрдамида таҳлил ва ҳукмлар асослилиги маълум бўлади. Илмларни ўрганиш мантиқдан бошланади. Мантиқ, Зайниддин Маҳмуд Восифийнинг фикрича, “хотиранинг бир бўлаги ва умумий ва асоссиз маъно чегараси бўлиб, у факт ва ҳужжатларга асосланган масалаларни муҳим саволларга айлантиради” [9, 298].

Мантиқ соғлом фикрнинг асоси эканлигини қуйидаги байт ҳам тасдиқлайди:

Ба фанни мантику мизон чунон гирифт камол

Ки ақли нотика шуд пеши мантиқи ў лол.

(Мазмуни: Мантиқ илмида у комил эди, ўзгалар унинг мантиқига қарши тура олмасди) [9.299]

Табиий фанларни ўрганишдан сўнг ислом фалсафаси бўлган ва Зайниддин Маҳмуд Восифийнинг фикрича, “ашрафе улум” (илмлар ифтихори (элитаси)) бўлган илми калом ўргатилар эди. Илми Калом диний суҳбатдошлар ўртасидаги мунозара пайтида диний фикрларни тизимга келтиришдан иборат.

Илми ҳаёт (астрономия) ақлли илмларнинг яна бир бўлаги бўлиб, у орқали инсондаги ташқи сифатлар ва ички хусусиятлар очилади. Абў Али ибн Сино – фалакиёт ва ҳандасани ҳам ўрганиб, тиббиётда юксакликка эришади. Ниҳоят, Қуръонни шарҳлаш ва пайғамбар ҳадисларини ўрганишга киришади. Шундай қилиб, Зайниддин Маҳмуд Восифий Ибн

Сино ҳақидаги қиссада ўша давр таълим ва тарбия тизими учун жуда муҳим бўлган илмларни ўрганиш тизимини белгилаб берган.

Юқорида таъкидлаганимиздек, атамалар ва уларнинг турлари ҳақида Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуфий Хоразмий (вафоти 1047) “Мафотех-ул-улум” китобини ёзган. Бу китобнинг биринчи мақоласи илм, калом (нутқ), наҳв, аруз, танқид, араб ва аҷам ҳукмдорлари ҳақидаги маълумотларни шарҳлашга бағишланган [10, 368].

Қироат илми (оҳангда ўқиш) Қуръон тиловат қилишнинг ўзига хос усулини ўргатувчи соҳа эди. Қироат ва тинглаш жараёнида нутқ шакллари ҳақида суҳбат ўтказилган. Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида қироат дарслари олиб борилган ҳамда қироат илми билан шуғулланувчи ўқувчилар билимини ошириш мақсадида Ироқ, Миср ва Шомга ўқишга бориб, ўз мутахассислиги бўйича билимларини ошириб, ўз ватанларига қайтганлар [8, 372-373]. Бу соҳа намояндалари тадқиқот ва китоб нашр этиш билан ҳам шуғулланганлар.

Ўша даврда таълим жараёнида шарҳ илми ҳам кенг тарқалган. Мажлис ва йиғилишларда Қуръони Карим мазмунини шарҳловчи машҳур тафсирилар – ваъз (маъруза, таълимот)ларда тушунтирилган. Қуръони Карим оятларини шарҳлаш то бу соҳада китоблар нашр этилгунга қадар тарқалган ва кейинчалик бу соҳада алоҳида тафсир китоблари (мас. “Тафсири Табарий”) ёзилганлиги маълум. Аксарият муфассирлар Қуръонни луғавий ва тил жиҳатидан таҳлил қилганлар, айрим муфассирлар эса ўз билими ва ақл-заковати доирасидан фойдаланиб, Қуръонни мукаммал тафсир қилишга ҳаракат қилганлар.

Ҳадис илмини ўрганишда ҳам ёшга нисбадан чегара йўқ эди. Ҳадисгўйлик давраларда ёш болалар ҳам иштирок этишлари мумкин эди. Ҳадис тингловчиларнинг ёши одатда етти ёшдан катта бўлган [10, 383]. Абусулаймон Ҳомид ибн Муҳаммад ибн Иброҳим Хаттобнинг “Аълум-ул-ҳадис” китоби ҳам шу даврда ёзилган.

Натижалар. Сомонийлар даврида илмларни алоҳидаликда ўзлаштириш эмас, балки шахс уларни яхлит тизимда ўрганиш кераклиги кўрсатилган.

Адабиёт, калом ва ҳадис илми билан биргаликда инсон таъбат илмини ҳам ўзлаштира олиши керак эди. Абубакр Розий калом илмининг табиби ва файласуфи эди. Бинобарин, ахлоқий тарбия ва руҳий тиббиётга эътибори тана таъбатидан кам бўлмаган. Абубакр Розий баданни даволашга бағишланган ал-Мансурий китобини, шунингдек, “Ат-тиби руҳоний” (“Маънавий таъбат”) асарини ёзган.

X асрда араб қоидаларига асосланган дарий тилида шеър ёзиш илми қоидалари ишлаб чиқилди. Бу асрда яшаган буюк шоир ва мутафаккирлар бой ёзма илмий мерос қолдирганлар. Бу давр шоирларининг бир қисми, масалан, Муродий ва Мусабий зуллисонийн шоир бўлиб, араб ва форс-дарий тилларида шеърлар ёзган. Шеър қоидаларини ўргатиш ҳам икки тилда олиб бориш йўлга қўйилган эди.

Мутафаккирларимизнинг педагогик фаолияти адабиёт, тил, фалсафа, ахлоқ ва бошқа фанлар билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Рудакий ва Ибн Сино инсон борлигининг мазмуни, шахс моҳияти, ахлоқ, жисмоний онгни бўйсундириш қобилияти, бошқаларнинг шахсий манфаати, қарамликни тушуниш истаги билан боғлиқ бўлган муаммони ҳал қилиш зарурлигига алоҳида эътибор қаратган. Манбаларнинг таҳлили шундан далолат берадики, мазкур даврда мавжудлилик тамойили, яъни “оддийдан мураккабга”, “маълумдан номаълумга” ўқитишга алоҳида аҳамият берганлар. Бу дидактик тамойил Ибн Сино ва Фирдавсийнинг “Шоҳнома”си қаҳрамонларини ҳарбий санъатини ўргатиш жараёнида жуда яққол намоён бўлади.

Хулоса. Демак, Сомонийлар даври мутафаккирлари педагогик ғояларининг дидактик жиҳатларини таҳлил қилиш шундан далолат берадики, унинг кўп қирралилиги ва таснифлашнинг турлича ёндашувлари шахснинг юксак ахлоқий фазилатларини шакллантиришга хизмат қилган. Фанлар ҳозиргидек табақалашмаган ва уларни бирлаштирувчи тамойил фалсафа бўлиб, бошқа барча фанлар унинг атрофида қурилган. Аждодларимизнинг педагогик меросида фанлараро алоқадорлик ва табақалаштирилган

таълимнинг назарий асосини топишнинг иложи йўқ, лекин уларнинг таълим ва тарбия ҳақидаги қарашларида ўз даври фанининг ривожланиш даражасига мос келадиган элементлари яққол намоён бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абӯалӣ ибни Сино. Осори мунтахаб. Ҷилди 1. Душанбе “Ирфон”, 1981, 477 саҳ.
2. Жураев Б. Т. Вопросы нравственного воспитания в эпоху Саманидов //Наука, техника и образование. – 2020. – №. 3 (67).
3. Жураев Б. Т. Вопросы нравственного и культурного воспитания в эпоху Саманидов (на примере творчества Ал-Бухари и ал-Фараби) //Современное общество: актуальные проблемы и перспективы развития в социокультурном пространстве. – 2020. – С. 66-71.
4. Жураев Б. Т. Гуманизация дидактических отношений между учителем и учащимся в педагогических идеях Востока //VIII Лазаревские чтения» Лики традиционной культуры в современном культурном пространстве: ренессанс базовых ценностей?». – 2018. – С. 120-122.
5. Жураев Б. Т. Памятники Бухары-источник воспитания молодого поколения // Проблемы современной науки и образования. – 2020. – №. 11 (156).
6. Жураев Б. Т. Развитие науки и литературы в государстве Саманидов //Вестник Чувашского государственного института культуры и искусств. – 2017. – №. 12. – С. 4-6.
7. Жураев Б. Т. Сомонийлар даврида педагогик фикрлар тараккиёти //Pedagogik mahorat (Ilmiy-nazariy va metodik jurnal). – 2019. – С. 67-70.
8. Забехулло Сафо. История литературы Ирана. Т. 1. Заключение 1, 2 томов «Истории литературы Ирана». - Тегеран: изд. Амира Кабира, 2535. -428 с.
9. Зайнуддин Маҳмуди Восифӣ. Бадоеъу-л-вақоъ. -Душанбе, «Адиб», 2017,480 саҳ.
10. Мухаммад Ризо Хаджи. История и исламская культура эпохи Саманидов. - Тегеран: Сборник статей. 1378. -726 с.